

ПРОСВІТНИЦЬКО-ПЕДАГОГІЧНИЙ ДОСВІД Х.Д. АЛЧЕВСЬКОЇ У СУЧАСНОМУ ОСВІТНЬОМУ ПРОСТОРІ

Постановка проблеми. Сучасна парадигма освіти і виховання потребує критичного осмислення минулого, яке б допомогло поліпшити сучасні умови життєдіяльності людини з метою її подальшого руху і розвитку. Критичне осмислення нашого минулого має для України дуже важливе соціально-політичне, культурне, наукове і практичне значення. Процес пізнання інтелектуальної спадщини дозволяє критично й об'єктивно оцінити явища і події, що відбулися в історії, виокремити все те, що є джерелом життєвих сил нації, внеском у загальнолюдську скарбницю. Звернення сучасних дослідників до історії педагогіки, переоцінка деяких історико-педагогічних фактів і персоналій допомагають по-новому переосмислити здобутки педагогічних досліджень і скористатись ними для формування й удосконалення нових освітніх технологій в умовах соціально-політичних перетворень в Україні.

Для цього необхідно вивчати, відбирати і брати на озброєння кращі зразки нашої педагогічно-культурної спадщини. Сюди слід віднести і досвід діяльності Х.Д. Алчевської в системі організації та розвитку позашкільної освіти, яка сприяла всебічному розвитку особистості в умовах реформ II половини XIX ст. Незвичайна жінка, яка була талановитим педагогом, просвітителькою, громадським діячем і публіцистом. Її ім'я було відомо далеко за межами Батьківщини. Передусім, його пов'язували з відкриттям Харківської недільної школи, що була однією з перших в Україні.

Аналіз наукової літератури. Для вивчення просвітницько-педагогічної спадщини Х.Д. Алчевської загальнонаукове і теоретичне значення мають праці І. Гоффа, М. Гуменюка, Я. Донського, С. Золотухіної, Д. Лекаренка, О. Мазуркевича, М. Машкової, М. Мухіна, В. Осмоловського, Л. Попової, С. Рейсера, Т. Різниченка, М. Стеклова, Н.Фридьєвої, в яких висвітлено окремі напрямки її суспільно-педагогічної діяльності, подано загальну характеристику змісту, характеру, форм і методів роботи Харківської недільної школи.

Метою дослідження виступає аналіз просвітницько-педагогічних ідей і технологій Х.Д. Алчевської і творче застосування їх у сучасному освітньому процесі.

На фоні соціально-економічних і політичних змін остаточно формується такий соціальний феномен, як українська інтелігенція, яка стає провідною рушійною силою національного відродження кінця XIX століття. То був період найвищого прояву широкої, різноманітної і корисної, інтенсивної і легальної праці української інтелігенції на користь України та її народу. Спираючись на підтримку передової частини громадськості, освітяни II половини XIX ст. шукали нових шляхів на педагогічній ниві, виступали за створення школи, заснованої на принципах гуманізму, людяності, демократизму і рівності, намагались реалізувати новий зміст, форми і методи навчально-виховної роботи, ставили за мету поліпшення навчання та поширення освіти в народі.

Христина Данилівна надавала величезного значення освіті народу, присвятивши все своє життя йому, вважаючи це своїм покликанням, вірячи в те, що саме так вона зможе принести найбільшу користь. «Я вся палала бажанням зануритися у суспільну діяльність і зробити у житті щось велике, добре», – пише Х.Д. Алчевська у щоденнику [1]. Вона не припиняла шукати заняття «до душі», і через своє прагнення робити людям добро «безкорисливо і безвідплатно» звернулася до викладацької і суспільної діяльності у недільних школах, розповсюдження яких припало на кінець 50-х років XIX століття.

Успіх вирішення цих завдань, певною мірою, залежав від викладачів, які мали високий рівень загальної культури, ерудиції, професійних знань, навичок і були здатні: побачити нове і вміти гнучко перебудувати свою роботу; вирішувати нові, нетрадиційні завдання і швидко

знаходити варіанти рішень відповідно до змін у навчально-виховному процесі; самостійно й оригінально підходити до відомого, створюючи нове на основі попереднього досвіду; нестереотипно мислити; співпрацювати з учнями.

Погляди Х.Д. Алчевської – яскравого представника суспільно-політичного руху 60-х рр. XIX ст. на статут школи і місце педагога в контексті вдосконалення особистості збігаються та доповнюють погляди видатних педагогів II половини XIX ст. Їх своєрідність полягає в тому, що Х.Д. Алчевська висвітлювала своє бачення школи, висунула певні вимоги до її існування й забезпечення кадрами, визначила мету і джерела її діяльності, вказала на недоліки в їх організації та шляхи щодо їх усунення.

Думки Х.Д. Алчевської щодо місця і ролі педагога в суспільстві; його якостей; завдань, які йому необхідно вирішувати; функцій і обов'язків, які з них витікають, є результатом впливу просвітницьких ідей, знайомства з педагогічними надбаннями попередників і колег, власного досвіду. Ідеї Х.Д. Алчевської щодо стійкості та непідкупності переконань, безкоштовності вчительської праці, здатності жертвувати власним часом і коштами, суворого і сумлінного ставлення до викладацької діяльності, гуманістичної спрямованості педагогічної діяльності, об'єднання зусиль усіх осіб, які займаються освітньою справою, попередження замкненості на викладацькій діяльності та її вдосконалення були втілені у практику роботи Харківської недільної школи як навчального закладу, що отримав статус методичного центру в контексті спогадів колег Х.Д. Алчевської за освітньою роботою і сучасних дослідників її просвітницько-педагогічної діяльності.

Школа набула слави і стала визнаним організаційно-методичним центром недільних шкіл не тільки України, а й усієї Росії. До неї за досвідом приїжджали з найвіддаленіших губерній Росії та країн Європи.

Складний шлях становлення як педагога самої Х.Д. Алчевської, подолання труднощів і негараздів під час роботи в школі підвели її до думки про необхідність створення такого навчального закладу, в якому б і учні, і викладачі отримували необхідні для їх розвитку і подальшого вдосконалення знання та інформацію, творчо розвивались, шліфували свої особистісні якості, накопичували і передавали досвід. Унаслідок русифікаторської політики царського уряду Х.Д. Алчевська не могла навчати дітей українською мовою, але вона рішуче виступала за природне право українського народу розвивати національну культуру, за навчання в школах українською мовою.

Потяг учнів до недільної школи пояснювався тим, що в ній панувала добра, дружня атмосфера, так не схожа на формальні стосунки у казенній школі. Школа Х.Д. Алчевської вносила у життя своїх вихованців світле, радісне почуття. Тут вони почували себе людьми, за якими визнавалися права вільної та гідної особистості. Це підтверджує, що провідними принципами її вчення про виховання і освіту молоді, а також дорослих, є принцип народності, демократизму й гуманізму. Педагогічні ідеї народної вчительки знайшли відображення у творах: «Що читати народові», «Книга дорослих», «Передумане і пережите», «Півроку із життя недільної школи», «Історія відкриття школи в селі Олексіївка», «Програмах викладення у недільних школах» і багатьох публікаціях у періодичних виданнях того часу.

Протягом кількох років Х.Д. Алчевська та педагогічний колектив Харківської жіночої недільної школи з'ясовували, чи розуміє читач сутність прочитаного, як засвоїли зміст творів, чи сподобалась книжка у цілому. Бесіди велися за спеціально підготовленими запитаннями. Підсумком цієї копіткої роботи Христини Данилівни та її вчителів-сподвижників став анотований методико-бібліографічний показник книжок у трьох томах для народного й дитячого читання «Що читати народові?» (1884 – 1906). У третьому томі було вміщено цінний розділ «Видання дня народу українською мовою». Серед рекомендованої української класики – твори Т. Шевченка, І. Котляревського, Марка Вовчка, І. Нечуя-Левицького, П. Куліша, Ю. Федьковича, М. Коцюбинського, В. Стефаника, Лесі Українки та інших видатних українських поетів і письменників. Появу такої книжки вважали «надзвичайним явищем», а саме видання – «розумною книгою». Свої багаторічні спостереження Х.Д. Алчевська підсумувала у передмові до третього тому. Вона писала: «Особливої літератури читачі з

народу не потребують, вони тонко розуміють і цінують усе велике, прекрасне, талановите у нашій загальній літературі» [1]. У цих словах міститься глибока віра й повага педагога до свого народу, відстоювання демократичних принципів народної освіти. Книга «Що читати народові?» переконливо спростовувала твердження буржуазно-поміщицьких ідеологів про те, що простим селянам недоступні твори великих поетів і письменників.

«Алчевська була не тільки піонером нового методу навчання дорослих, але й ефективно прищеплювала народну культуру у місті, щоб селяни, які переїжджали до нього, краще пристосовувались до міського життя», – писала у своїй статті М. Богачевська-Хом'як, відома дослідниця жіночого українського руху, професор Гарвардського університету і віцепрезидент Союзу Українок Америки, даючи оцінку діяльності Х.Д. Алчевської [6, с. 8].

На думку Х.Д. Алчевської, як керівника педагогічного колективу, якість педколективу залежала від його структури, організації, системи управління, стилю роботи його працівників, особистості керівника. Вона, як керівник, поєднувала в собі такі якості, серед яких: повага людської гідності колег; залучення всіх членів колективу до активної роботи; рівномірний розподіл навантаження серед викладачів; правдиве і повне інформування про стан шкільних справ; створення психологічно стійкого позитивного настрою; уміння стримувати негативні емоції та стояти вище власних симпатій і антипатій; відмова від командних методів управління, прийняття рішень з урахуванням потреб колективу; обґрунтування дій конкретними фактами й обставинами.

Під час заборони недільних шкіл з 1862 до 1869 р. з Х.Д. Алчевською працювало 3 колеги; із виходом Х.Д. Алчевської в 1869 р. із школи Товариства грамотності колектив її домашньої школи складався з 10 викладачів; з моменту офіційного відкриття школи в 1870 р. кількість викладачів неухильно зростає: 1888-1889 навчальний рік – 77 осіб, 1892-1893 – 105 осіб. Постійний викладацький склад школи нараховував 60-80 осіб.

Як і більшість прогресивних вітчизняних і зарубіжних педагогів, Х.Д. Алчевська вважала, що успіх навчально-виховного процесу певною мірою залежить як від організаційних форм і засобів, так і від рівня освіченості і підготовки вчителя. Тому вона дбала про забезпечення власної школи добре підготовленими викладачами. Викладачі Харківської недільної школи здобули авторитет у своїх вихованців серйозним аналізом своїх стосунків і ситуацій із учнями, критичним осмисленням своєї поведінки, подоланням душевної черствості, чутливим реагуванням на ситуацію, що складалася.

Завдяки вмінню Х.Д. Алчевської створювати бажані умови для формування колектива педагогів, члени якого володіли твердим характером, міцною волею, високою громадською активністю й одночасно не пригнічували особистість вихованця, Харківська недільна школа стала тим закладом, в якому не було нічого примусового: до неї учні йшли з бажанням учитися, а викладачі – з бажанням навчити. Школа Х.Д. Алчевської дійсно стала неповторним центром педагогічної творчості і продуктивних методичних надбань.

Таким чином, природний хист Х.Д. Алчевської до педагогічної праці, її організаторські здібності до об'єднання навколо освітньої справи колег-однодумців, дали змогу відпрацювати та впровадити самодостатній комплекс напрямків роботи методичного центру.

Поповнення музею експонатами й наочними засобами дозволяло викладацькому складу найбільш повно та яскраво розкрити і висвітлити навчальний матеріал. Комплектування шкільної бібліотеки для вчителів і учнів надавало можливість поповнювати запас знань, розширювати світогляд, спрямовувати розвиток власної особистості.

Створення навчальних програм, методичних рекомендацій, посібників для дорослих, що враховували їх попит і побажання, було відображенням спільної роботи педагогів Харківської недільної школи з освітянами. Ведення річної і піврічної звітності, аналіз якої дозволяв враховувати позитивні й негативні сторони навчально-виховної діяльності педагогів, сприяло покращенню шкільної діяльності в Харківській недільній школі.

У системі просвітницько-педагогічної діяльності Х.Д. Алчевської позитивно зарекомендували себе такі види співпраці, як педагогічні збори, робота окремих комісій з того чи іншого питання, педагогічні читання, ретельна підготовка до занять, «школа молодого

вчителя», взаємовідвідування уроків, критика і самокритика, які були визнані тими засобами, що підвищують фаховий рівень викладача.

Упевнено розкриваючи ту закономірність, що провідна роль у навчально-виховному процесі належить педагогу, Х.Д. Алчевська показала, що діяльність викладача має бути спрямована на розкриття можливостей особистості вихованця не тільки шляхом повідомлення готових відомостей, а й збудженням їхньої розумової активності. Викладачі Харківської недільної школи на чолі з Х.Д. Алчевською, враховуючи зовнішні і внутрішні фактори, визначили засоби і напрямки керівництва процесом самоосвіти, визначивши, що необхідність у самоосвіті виникає як природна необхідність особистості, що постійно розвивається. Установлено, що погляди викладачів Харківської недільної школи на засоби керівництва самоосвітою учнів у процесі розвитку і самореалізації їхньої особистості, знайшли своє відображення в урочній і позаурочній діяльності, що формувала навички порівняння, аналізу і самоаналізу, оцінки і самооцінки та сприяла їх застосуванню на практиці.

Зосереджуючи увагу на особистості учня, виявленні її потенційних можливостей до освіти і самоосвіти, педколектив школи на чолі з Х.Д. Алчевською спирався на передові погляди педагогів Яна Амоса Коменського, К. Ушинського, М. Пирогова, Л. Толстого, М. Корфа, В. Стоюніна, В. Вахтерова та ін., на їхні новаторські принципи виховання й навчання, серед яких можна назвати науковість, доступність, наочність, послідовність, свідомість, активність, індивідуалізацію освітнього процесу.

Отже, розумова і виховна діяльність, у процесі якої поряд із загальними здібностями й особистісними якостями в учнів формувались специфічні, індивідуальні потреби і здібності, сприяла вияву старанності, уваги, фантазії, вольової напруги, активності, самостійності з боку учнів, що розширювали і поглиблювали їхню загальну освіченість і культуру.

Зміст професійних вимог до діяльності педагогів у системі державної офіційної освіти був обґрунтований необхідністю в наукових знаннях і включав тенденції до прогресу, гуманізму, демократизму, загальнодоступності, відданості педагогічній справі, поваги й любові до вихованців, загальної моральної культури, багатого емоційного світу, володіння професійними знаннями, уміннями й навичками, широким колом прийомів і методів ведення навчально-виховної діяльності, прагнення до саморозвитку.

Основними напрямками роботи Х.Д. Алчевської слід вважати вміння своєчасно і влучно визначити місце своєї школи на перехресті освіти та соціальних вимог; оцінювати свою роль у суспільстві через призму особистої активності, раціональності та самодіяльності членів учительського колективу школи, здатних до творчості в педагогічному процесі.

Досвід роботи дозволив Х.Д. Алчевській висвітлити своє бачення місця, ролі, призначення, функцій, обов'язків учителя. Окрім виховної, дидактичної, розвиваючої функцій та обов'язків учителя виховувати, навчати, розвивати, спостерігати, аналізувати, передбачати, дбати про дисципліну, слідкувати за здоров'ям, Х.Д. Алчевська завдання вчителя бачила в: гуманістичній спрямованості праці та праці на результат; педагогічному такті; володінні широкими науковими знаннями, знаннями педагогіки і психології; творчому підході до праці; сумлінному ставленні до проведення уроків; ретельній підготовці до занять, розробці плану їх проведення, знайомстві з методичною літературою, відвідуванні занять досвідчених колег.

Теоретичні положення Х.Д. Алчевської щодо керівництва діяльністю педагогів у напрямку вдосконалення особистості й вимог до їх діяльності в системі роботи методичного центру, як закладу позашкільної освіти, можна сформулювати таким чином: педагог не є наставником і вчителем у звичайному значенні цього слова, він виступає у ролі старшого колеги й організатора процесу освіти, сприяє творчому розвитку і соціальній самореалізації особистості індивідів; педагогу недостатньо залишатися лише високоосвіченою людиною або навіть блискучим викладачем свого предмету, він має добре знати життя, бути висококультурною, всебічно розвиненою людиною – зразком для наслідування; для педагога не існує кращих і гірших, він не має права орієнтувати постійні методики на середнього з учнів, його «кредо» – ситуативність, гнучкість, індивідуальний підхід у межах принципів гуманізму, професіоналізму, етики; головним мотивом діяльності педагога є служіння

суспільному прогресу, задоволення від досягнень своїх молодих колег та учнів.

Таким чином, поступове зростання успіхів Харківської недільної школи, розповсюдження її авторитету й методів роботи відбулося завдяки праці безкорисних, відданих своїй професії і своєму призначенню педагогів цього навчального закладу, які на чолі з Х.Д. Алчевською перетворили його на високопродуктивну організацію - методичний центр, котрий протягом 60 років допомагав своїми порадами становленню і зростанню великої кількості закладів у системі позашкільної освіти у період швидкого, динамічного та суперечливого переходу від одного типу суспільного виробництва до іншого, більш розвинутого.

З метою популяризації досвіду недільних шкіл, ефективних методів навчання, програм викладання за ініціативою Х.Д. Алчевської у журналі «Русская школа» почала публікуватися рубрика «Хроніка недільних шкіл», матеріали якої вона сама редагувала. Як і всі так звані «нові люди» Х.Д. Алчевська була великою ентузіасткою. Привертаючи увагу громадськості до проблем освіти народу, Алчевська зуміла об'єднати навколо себе та залучити до справи освіти народу багато інтелегентних сил – прогресивних науковців, письменників, діячів культури.

Значну частину своєї подвижницької енергії Х.Д. Алчевська присвятила пропаганді художньої літератури і книжці взагалі. Чудовий знавець вітчизняної і зарубіжної класики, людина тонкого естетичного смаку, до того ж обдарована літературними здібностями, вона свого часу вела жваве листування з Л. Толстим, І. Тургенєвим, Ф. Достоевським, Г. Успенським, М. Павликом, І. Франком та іншими прогресивними діячами тогочасності. У своїх щоденниках Христина Данилівна, будучи блискучим публіцистом, яскраво й емоційно описує події, зустрічі, які справили на неї враження і які пов'язані з організацією жіночих недільних шкіл у другій половині XIX – на початку XX століття. Щоденники Х.Д. Алчевської – безцінне джерело для пізнання минулих подій, розуміння її духовного світу, прагнень, сумнівів і почуттів.

Здобутки Х.Д. Алчевської щодо вдосконалення особистості, керівництва діяльністю педагогів у цьому напрямку і вимог щодо їхньої діяльності у системі роботи методичного центру, можна сформулювати таким чином: прагнення дібрати матеріал і знайти напрямки навчання, які мають важливе значення в житті кожної учениці, забезпечують надійні і корисні взаємовідносини в умовах тогочасного суспільства; формування адекватних цим умовам мети, цінностей, ціннісних орієнтирів, певних принципів і засобів навчально-виховного процесу, методів його спільно-діалогічного вдосконалення, корпоративних механізмів структури й духу управління шкільною діяльністю; відмову від стратегії росту результатів своєї роботи у вигляді збільшення яскравих прийомів і форм навчально-виховної, дослідницької, методичної, організаційної та іншої роботи на користь стратегії розвитку особистісних якостей вихованця; відкритість доступу ідеям, критичним зауваженням, іншій зовнішній інформації, які цінувала, використовувала для свого розвитку, чітко слідувала за тенденціями і вимогами бурхливого соціального й економічного розвитку навколишнього середовища, навчання і виховання молоді, зменшення неписьменності, справляла дуже помітний для такого невеличкого колективу вплив на систему державної і позашкільної освіти.

У практичній педагогічній діяльності, продовжуючи ідеї К. Ушинського, вона намагалася спиратися на народну педагогіку, вважала її невід'ємною частиною світової та національної культури. Була впевнена, що тільки освіта допоможе народу прозріти, виховати в собі прекрасні людські якості.

Отже, вирішенню проблем сучасної освіти і виховання сприяє вивчення і використання просвітницько-педагогічної спадщини Х.Д. Алчевської щодо визначення підходів розв'язання основних освітніх питань через урахування індивідуальних особливостей, запитів та інтересів студента і викладача, спрямування зусиль на подальший розвиток особистісної культури педагога, формування інноваційного стилю його діяльності, що генерує нову стратегію навчання і виховання, сприяє формуванню компетентної, самостійної, відповідальної, з чіткими громадянськими позиціями індивідуальності, здатної до оновлення суспільства,

забезпечення державності України, розвитку її економіки та культури.

Перспективу подальшого дослідження вбачаємо у вивченні просвітницько-педагогічного досвіду інших видатних людей цього часу.

Література:

1. Алчевская Х. Д. Передуманное и пережитое: Дневники, письма, воспоминания / Х.Д. Алчевська. – М. : Тип. Т-ва Сытина, 1912. – 466с.
2. Алчевська Х.Д. Тогочасне й наше / Х.Д. Алчевська. – Х. : Вид. «Надія», 1911. – 20с.– (Листування і бібліографія)
3. Вовк Л.П. Громадсько-педагогічне сподвижництво в Україні: (Етапи і особливості) / Л.П. Вовк. – К. Міжнар. фін. агенція, 1997. – 179 с.
4. Голосна О.А. Напрямки вивчення та творчого використання педагогічної спадщини Х.Д. Алчевської / О.А.Голосна // Теоретичні питання освіти та виховання.– Київ : КДЛУ. - 2000. - С. 144-147.
5. Касьянов Г. Українська інтелігенція на рубежі ХХ ст. / Г.Касьянов. – К : Либідь, 1993. – 172 с. ;
6. Костенко Л. Українське жіноцтво: Драматична історія й непросте сьогодення 90–х років // В.А. Передирій, Н.М. Сидоренко, Т.В. Старченко // Жіноча доля на тлі доби : (Літопис жіночого руху у світлі українських видань). – К. : Дослід. центр історії української преси, 1999. – С.76 – 91.
7. Мазуркевич О.Р. Визначні українські педагоги – народні просвітителі : [Х.Д. Алчевська та її сподвижники] / О.Р. Мазуркевич. – К. : Знання, 1963. – 79с.
8. Слабошпицький М. Алчевські / М. Слабошпицький // Дивослово. – 2003. – №3. – С. 7–10
9. Фридьєва Н.Я. Жизнь для просвещения народа / Н.Я. Фридьєва. – М. : Всесоюзная книжная палата, 1963. – 101с.

У статті досліджено просвітницько-педагогічну спадщину Х.Д. Алчевської, розкрито теоретичні положення щодо керівництва діяльністю педагогів у напрямку вдосконалення особистості й вимог до їх діяльності в системі освіти.

Ключові слова: історичний досвід, педагогічна діяльність, просвітницькі ідеї, щоденники.

В статье исследовано просветительско-педагогическое наследие К.Д. Алчевской, раскрыты теоретические положения относительно руководства деятельностью педагогов в направлении совершенствования личности и требований к их деятельности в системе образования.

Ключевые слова: исторический опыт, педагогическая деятельность, просветительские идеи, дневники.

The elucidative-pedagogical legacy of K.D is investigational in the article. Alchevskoy, theoretical positions are exposed in relation to managing activity of teachers in the direction of perfection of personality and requirements to their activity in the system of education.

Keywords: historical experience, pedagogical activity, elucidative ideas, diaries.